

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tetiana_ievsieieva@ukr.net

ТИЛОВЕ ОПОЛЧЕННЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ У ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ ТА ІНСТРУМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ «ПОЗБАВЛЕНЦІВ» УСРР (1920–1937 рр.)

Уперше комплексно розглядаються мета заснування, структура та функції радянської підсистеми примусової праці – тилового ополчення. На архівному та біографічному матеріалі висвітлено особливості повсякденного життя бійців-«позбавленців», зокрема дітей духівництва. З'ясовано, що використання примусової праці у структурі РСЧА було одним із важелів формування комуністичного соціуму через запровадження партійно-радянських постанов, терор і специфічні різновиди пропаганди у закритому мілітаризованому мікросоціумі.

Ключові слова: тилове ополчення, «позбавленці», мобілізація, духівництво, ГУЛАГ.

Зміна ракурсу постановки проблеми в аналізі, здавалося б, добре відомого матеріалу здатна здивувати дослідника несподіваними сюрпризами. Такою несподіванкою у вивченні повсякдення православного духівництва радянської України між двома світовими війнами виявилось тилове ополчення (з 1930 р. мало український відповідник – запільне рушення) – воєнізована підсистема примусової праці у структурі Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). У його історії впродовж 1920–1936 рр. можна виокремити три етапи. На першому етапі свого існування (1918–1925 рр.) тилове ополчення (т/о) постає як наслідок узурпації влади та впровадження більшовицької політики загальної трудової повинності. По закінченні громадянської війни використовувалося на відновлювальних роботах як воєнізована структура в річищі політики мілітаризації господарства та застосування військових частин для господарських потреб. Але вже запровадження 15 листопада 1921 р. нового Кодексу законів про працю і перехід країни до непу змусили згорнути систему трудової повинності разом із т/о як її підсистемою. Під час військової реформи 1924–1925 рр. (другий етап) призов до команд т/о визнали недоцільним і до 1930 р. потенційні новобранці перебували на обліку як мобілізаційний резерв на випадок війни, сплачуючи спеціальний військовий податок. На третьому етапі існування (1930–1937 рр.) т/о відновили, воно функціонувало як специфічна мілітаризована підсистема примусової праці для виконання планів форсованої індустріалізації.

Становлення, структура, функції та характер діяльності тилового ополчення – практично недосліджена проблема в історії примусової праці й повсякденного життя у СРСР та УСРР. Дослідницький інтерес до цієї теми виник нещодавно в російських фахівців С.Красильникова та Д.Міненкова

й пов'язаний із вивченням проблем генези, форм системи примусової праці у СРСР, маргінальності, маргіналів у радянському суспільстві¹. В Україні вперше до опрацювання цієї проблематики в контексті історії повсякденного життя православного духовництва звернулася Т.Євсєєва². Однак накопичення нових фактів вимагає поглибленого аналізу проблеми. У цій статті зробимо спробу послідовно розглянути створення й діяльність т/о в радянській Україні від його заснування 1918 р. та до часу реорганізації в армійські будівельні загони 1937 р.

Із початком першого комуністичного штурму та відокремленням церкви від держави перед православним духовництвом разом із виконанням інших громадянських обов'язків постала проблема несення військової служби. Згідно з канонами церкви, клірики не мають права на діяльність, несумісну зі священнослужінням³. 83-тє правило св. апостолів прямо вказує, що «єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану»⁴. Крім цього, духовним особам заборонялися професійні заняття, пов'язані з пролиттям крові тварин або людей. Наприклад, лікарська практика, особливо хірургія. Нещасний випадок під час операції тягне за собою звинувачення хірурга в ненавмисному вбивстві, а якщо він є кліриком, то підлягає позбавленню сану. Так само священнослужителів, котрий приносить безкровну жертву, заборонено брати участь у полюванні через неможливість уникнути пролиття крові⁵. Через небажання проливати кров від військової служби традиційно відмовлялися й віруючі, належні до різних сектантських груп.

Перша обов'язкова мобілізація до бойових і тилкових частин Робітничо-селянської Червоної армії, проведена від імені більшовицького уряду, викликала спротив новобранців із середовища сектантів та духовництва. Відповідно до звернення Ради народних комісарів РСФРР від 21 лютого

¹ Красильников С.А. Тылоополченцы // ЭКО. – 1994. – №3; *Его же*. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, 1998; Красильников С.А., Миненков Д.Д. Тыловое ополчение как элемент системы принудительного труда: этап становления (1930–1933гг.) // Гуманитарные науки в Сибири. – Новосибирск, 2001. – С.41–46; Маргиналы в советском обществе: механизмы и практика статусного регулирования в 1930–1950-е годы. – Новосибирск, 2006. – С.4–25; Маргиналы в советском обществе: институциональные и структурные характеристики в 1930–1950-е годы. – Новосибирск, 2007. – С.3–38; Миненков Д.Д. Формирование и развитие частей тылового ополчения в СССР (1930–1937 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2006; *Его же*. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. // История сталинизма: Принудительный труд в СССР: Экономика, политика, память: Мат. междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 / Отв. ред.: Л.И.Бородин, С.А.Красильников, О.В.Хлевнюк. – Москва, 2013. – С.257–268 та ін.

² Євсєєва Т. Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських обов'язків православного кліру в 1930-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.21. – К., 2012. – С.157–165; *Її ж*. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців» // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2012. – С.649–641.

³ Цыпин В. Церковное право: Курс лекций. – Москва, 1994. – С.162.

⁴ Книга правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів і святых отців. – К., 2008. – С.22.

⁵ Цыпин В. Церковное право. – С.171–172.

1918 р. «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» незгодних рятувати її зброєю чи працею – розстрілювали. Серед них і представників священства, яким влада не довірила гвинтівку, натомість, зарахувавши їх до трудових батальйонів, змусила рити окопи. Цей документ поклав початок практичному втіленню загальної трудової повинності в радянській Росії, проголошеної у січні 1918 р. «Декларацією прав трудящого та експлуатованого народу». Її запровадив спеціальною постановою від 22 квітня того ж року Всеросійський центральний виконавчий комітет, а V Всеросійський з'їзд рад закріпив як положення Конституції РСФРР.

У кращому випадку таких громадян віддавали під суд, і не лише на території радянської Росії. Опановуючи українські терени, більшовики приносили своє законодавство та відповідно до нього проводили мобілізацію до війська. Намагаючись знайти компроміс у питанні виконання військового обов'язку між інтересами більшовицького уряду й віруючими-сектантами, Об'єднані ради релігійних громад Росії та України неодноразово звертались до РНК РСФРР із проханням замінити їм службу зі зброєю в руках виконанням іншої суспільно-корисної чи санітарної праці. Зі свого боку, постановою від 20 липня 1918 р. «Про тилове ополчення» РНК РСФРР уперше предметно визначила коло осіб, що підлягали зарахуванню до цієї структури – громадяни віком від 18 до 45 років, яких більшовицька влада віднесла до категорії «експлуататорів» і, пам'ятаючи про те, що саме настрої у війську змусили Миколу II зректися престолу, остерігалася поширювати на них загальну військову повинність, мобілізувати до РСЧА, давати їм у руки зброю. Натомість статтею 65 Конституції РСФРР 1918 р. разом із родинами, з яких вони походили, позбавила виборчих прав, створивши маргінальну соціальну групу «позбавленців» (рос. «лишенць»). До цієї категорії віднесли й духівництво⁶. У жовтні того ж року вийшов декрет про мобілізацію «буржуазії» віком від 16 до 50 років на громадсько-корисні роботи. Загалом з аналізу архівних документів випливає, що зарахування «буржуазії»/«позбавленців» в ополчення відбувалося одночасно з кожною хвилиною мобілізації до РСЧА.

У кінці липня 1918 р. наркомат юстиції (НКЮ) РСФРР поширив «Настанову про прийняття на військову службу в тилове ополчення міських і сільських буржуазних класів, що підлягають призову на підставі декрету РНК від 20 липня 1918 р.» та «Положення про тилове ополчення, що формується на підставі декрету РНК від 20 липня 1918 р.»⁷. Відповідно до цих документів, призову на військову службу підлягали всі представники «буржуазних класів» визначеного віку, які мешкали (тимчасово або постійно) в тих містах і волостях, звідки мобілізували робітників та селян, до дня оприлюднення декрету про призов останніх. Вони мали з'явитися до відповідного військового комісаріату, маючи при собі паспорт або інший

⁶ Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (принята V Всероссийским съездом советов рабочих, крестьянских и казачьих депутатов 10 июля 1918 г.) // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – 1918. – №51. – Ст.582.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.А353. – Оп.2. – Д.133. – Л.8–12.

документ, що посвідчує особу та вік, документи про попередню військову службу, а також про звільнення під час минулих призовів⁸. Явка була обов'язковою для всіх, за винятком калік з очевидними зовнішніми ознаками каліцтва, або важкохворих, що мали відповідні посвідки від місцевих органів влади. Підприємства і приватні особи, де працювали призовники, зобов'язувалися без перешкод видавати останнім усі належні документи та зарплатню до дня вступу на військову службу. Прийомним комісіям, заснованим при комісаріатах і радах депутатів, належало забрати документи та опитати призовників: чи здорові, чи вважають себе придатними до служби. У спірних випадках комісія проводила детальне освідчення, або передавала справу на розгляд вищої комісії⁹.

Уникнути мобілізації було вкрай важко. «Настанова...» зобов'язувала всі заклади, промислові підприємства, установи, повітові, сільські, а в містах домові комітети надавати відповідним комісаріатам із військових справ списки осіб призовного віку для обліку, контролю чи притягнення до відповідальності. Зарахованими на військову службу призовники вважалися від часу внесення прізвища до прийомного розпису. Відтоді ж тилоополченці підлягали покаранню за злочини і проступки за військовими законами. Грошове та речове утримання їм видавали після прибуття до робочих частин¹⁰. Термін служби в т/о «Положення...» обмежувало одним роком. Обсяг грошового та продовольчого утримання ополченців прирівняли до норм, установлених для бойових і тилових частин РСЧА, однак зараховували «на довољство» лише тих, хто зумів довести відповідним місцевим органам та установам, що до призову утримував себе і свою родину власною працею¹¹. Як щодня харчуватися решті ополченців, відірваних від домівки, «робітничо-селянська» влада не пояснювала.

Частини т/о формувалися у вигляді окремих робочих батальйонів, рот і команд, відповідно до кваліфікації. На всі командні посади – до начальника відділення включно – та на посади комісарів чи інспекторів-спеціалістів призначати ополченців «Настанова...» забороняла. Формували робочі частини відповідно до кількості особового складу та виду робіт. До виконання силами частин т/о належали окопні, будівельні, дорожні роботи; праця в різноманітних військових майстернях (шевських, кравецьких, хлібопекарських, борошномельних, сухарних, сінопресувальних тощо), роботи при інтендантських продовольчих, речових та інших, у тому числі й підзвітних іншим відомствам, складах; заготівля палива і продовольства; вантажні роботи на залізницях, водних шляхах; інші роботи¹². Реєстрації для зарахування до частин т/о підлягали особи віком від 18 до 45 років із середовища так званих «буржуазних класів», у тому числі «ченці та духовні служителі церков і релігійних культів»¹³.

⁸ Там же. – Л.8.

⁹ Там же. – Л.9.

¹⁰ Там же. – Л.10.

¹¹ Там же. – Л.11.

¹² Там же. – Л.11–12.

¹³ Там же. – Л.12.

Можливості проігнорувати виконання військового обов'язку істотно скорочував перелік санкцій, які влада обіцяла застосувати до дезертирів і тих, хто їм сприяв. За неявку, спротив чи ухиляння від призову під фальшивим приводом місцевий суд або «революційний трибунал» мали право позбавити волі не менше ніж на 2 роки, призначивши дезертира до примусової праці та конфіскувавши його майно. Аналогічне покарання чекало на осіб, що сприяли чи схиляли призовника до ухилю від виконання обов'язків тилополченця, допомагали втечі, переховували чи не повідомили владу про дії винної особи. Майно засуджених за сприяння порушникам законодавства про тилове ополчення, насамперед найближчих родичів, підлягало частковій конфіскації й передачі у фонд забезпечення червоноармійців¹⁴.

Оскільки мобілізації проводилися хвиля за хвилею в різних регіонах колишньої імперії, які потрапляли під постійний чи тимчасовий вплив більшовиків, проблема способу виконання військової повинності продовжувала зберігати актуальність. 22 жовтня 1918 р. за підписом голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького вийшов наказ №130, черговий раз покликаний урегулювати проблему. Як ішлося в документі, військовозобов'язаним особам,

«не наставленим проти основ трудового співжиття та інтересів робітничого класу, належало довести перед відповідними судово-слідчими органами, що релігійні переконання не є звичайним прикриттям його боягузства чи недоброго сумління. Якщо це буде встановлено, військовозобов'язаний може бути звільненим від безпосередніх бойових обов'язків, аби бути захищеним до санітарної команди й виконувати свій обов'язок у війську, не йдучи всупереч своїм релігійним переконанням, але й не ухиляючись від небезпеки, назустріч якій іде переважна більшість робітників і селян призовного віку»¹⁵.

Однак виявилось, що існує значна кількість осіб, які, відповідно до власних релігійних переконань, не могли брати участі у військовій службі, навіть у санітарній. Крім того, уважали неприйнятним виконання жодних примусових робіт, запропонованих урядом як альтернативу військовій службі. У зверненні Об'єднаної ради релігійних громад зазначалося: «За царського режиму сотні таких людей були кинуті до каторжних тюрем та дисциплінарних батальйонів, десятки знайшли там останній притулок»¹⁶.

1 січня 1919 р. спеціальний декрет надав право народним судам замінювати військову повинність та військову службу певним категоріям громадян іншими цивільними «загальнокорисними» роботами/повинностями¹⁷. 4 січня 1919 р. РНК РСФРР скасувала декрет Реввійськради від 22 жовтня 1918 р., і замінила для «релігійно налаштованих осіб» військову службу іншою «загальнокорисною» працею або санітарною службою за вироком народного суду. Поряд із сектантами своє право не йти до армії виборювали в радянському

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – Д.715. – Л.2.

¹⁶ Там же. – Л.3.

¹⁷ Там же. – Л.24.

суді православні клірики. Адже попри, здавалося б, прозорі інструкції кожна наступна хвиля мобілізації супроводжувалася масштабними зловживаннями з боку призовних комісій, оскільки довести «робітничо-селянському» суду своє право не виконувати бойові обов'язки, навіть за умови наявності потрібних свідків, було непросто. Ухвалюючи рішення, народні суди керувалися циркуляром НКЮ РСФРР, що роз'яснював порядок застосування «декрету від 4 січня 1919 р. до тих, хто ухиляється від військового обов'язку через так звані релігійні переконання». Серед іншого зазначалося, що

«виявилися зловживання з боку шкурників, котрі ухиляються від відбування військової повинності в лавах Червоної армії та установ, що її обслуговують, і намагаються завести в оману народні суди та революційні трибунали й, таким чином, використати цей декрет як зручний формальний спосіб, що випав їм у радянській республіці, під релігійним прапором ухилитися від громадянських обов'язків»¹⁸.

Місцеві суди порушували карні справи проти тих, хто «ухилився» від військової служби. Об'єднана рада релігійних громад активно допомагала віруючим призовного віку отримати позитивну ухвалу суду. Поряд із заявами сектантів рада підтримувала клопотання православних священиків про звільнення від військової повинності у судах та до РНК. Кліриків і членів їхніх родин як «класово-ворожий елемент», позбавлений громадянських прав, до військової служби зі зброєю в руках радянська влада не брала, але залучала до виконання різних «суспільно-корисних» робіт, відриваючи від справляння пастирських обов'язків. Унаслідок цього у храмах місяцями не проводилися служби, не виконувалися треби. Клірики та релігійні громади масово зверталися до РНК із клопотаннями звільнити священиків від виконання військового обов'язку на шкоду пастирському. Посилювалося й загальне незадоволення населення таким станом речей.

Вочевидь проблема набула чималої гостроти, адже стала предметом обговорення на кількох нарадах у наркоматі юстиції. Причому врегулювання практики притягнення до військової служби власне православного духівництва не виділялося із загального контексту. У доповіді з цього питання на одній із нарад зазначалося:

«Було б справедливо громадян, звільнених від несення військової служби, притягувати до якоїсь примусової суспільно-корисної праці, аби хоч певною мірою урівняти цих осіб з іншими громадянами, що несуть тягар військової служби й відірвані від особистого сімейного життя, у той час як громадяни, зовсім звільнені від несення військової служби за релігійними переконаннями, можуть розпоряджатися собою на власний розсуд і жодною обов'язковою роботою стосовно держави не пов'язані. Таких громадян варто звільнити від прямої участі в бойових діях. Але вважати належними до військового відомства»¹⁹.

¹⁸ Там же. – Оп.3. – Д.780. – Л.58.

¹⁹ Там же. – Оп.2. – Д.715. – Л.32.

Наслідком нарад став циркуляр НКЮ РСФРР №694 від 24 липня 1919 р. Документ передбачав, що особи, офіційно належні до організацій, які «не лише не заперечували найдієвішої участі в імперіалістичній війні у минулому та теперішньому часі, але й беруть у них найдієвішу участь», притягуються до служби в тиловому ополченні. Маючи на увазі службу військового духівництва в армії під час Першої світової війни, відкрити підтримку частиною єпископату на чолі з митрополитом київським Антонієм (Храповицьким) білого руху та створення під захистом адмірала О.Колчака Вищого церковного управління Південного Сходу Росії²⁰, більшовики фактично втягнули у військове протистояння православний клір епархій, що знаходились на підконтрольній їм території, з активними прихильниками білого руху.

20 вересня 1919 р. відділ обов'язкової військової служби мобілізаційно-го управління народного комісаріату РСФРР із військових справ розіслав окружним військовим комісарам (а НКЮ – народним судам) циркуляр із детальними інструкціями стосовно цієї категорії призовників. У документі зазначалося:

«На нарсуд покладається обов'язок точно встановити: хто зі звільнених повністю звільняється від військової служби, а хто – тільки від участі в бойових діях. Особи, належні до першої категорії, [...] передаються у відання цивільної влади й вирок виконує цивільна влада. Особи, належні до другої категорії, [...] залишаються за військовим відомством, де призначаються на роботи залежно від ухвали суду, і оплата праці провадиться відповідно до загального нормування праці у військовому відомстві»²¹.

Видрукований типографським способом бланк у верхній лівій частині мав перелік окружних військових комісаріатів, яким циркулярне розпорядження призначалося безпосередньо: Петроградському, Смоленському, Ярославському, Київському, Харківському, Одеському. Вочевидь, відповідно до оперативного становища на фронтах громадянської та більшовицько-української війн, назви українських окрвійськкомів було закреслено олівцем²².

Дещо пізніше, 21 грудня 1920 р., «Известия ВЦИК» оприлюднили підписану головою РНК В.Ульяновим (Леніним) постанову від 14 грудня, ухвалену на заміну декрету від 4 січня 1919 р. У документі традиційно йшлося про сектантів, а поширення його чинності на залучення до військової служби православного кліру приховувалося в контексті. Постанова надавала право «особам, які не могли через свої релігійні переконання брати участь у військовій службі, за ухвалою народного суду замінити її на певний термін призову ровесників санітарною службою, переважно у заразних шпиталях, або іншою відповідною загальнокорисною роботою за вибором призовника»²³.

²⁰ Див.: Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // Науковий збірник молодих вчених і аспірантів Інституту археографії ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Вип.2. – К., 1999. – С.325–343.

²¹ ГА РФ. – Ф.А353. – Оп.2. – Д.715. – Л.33.

²² Там же. – Л.33.

²³ Там же. – Л.104.

На терени України чинність російського законодавства загалом та закону про загальну трудову повинність і тилове ополчення зокрема, у той період поширювалася через діяльність управлінських структур РСЧА, які підпорядковувалися мобілізаційному управлінню народного комісаріату з військових справ РСФРР та проводили мобілізацію до червоного війська одночасно з рухом фронтів. Принаймні про це говорить географія поширення обіжних розпоряджень відділу обов'язкової військової служби мобуправління²⁴. Тож 25 квітня 1919 р. РНК України ухвалив документ, тотожний декрету Реввійськради РСФРР №130 від 22 жовтня 1918 р. Об'єднана рада релігійних громад звернулася до РНК України з проханням поширити на її території дію декрету РСФРР від 4 січня 1919 р. про звільнення від військової повинності, а РНК Росії – «порадити українським товаришам так учинити»²⁵.

Опановуючи територію України, російські більшовики керували новостворюваними радянськими державними структурами в губерніях як власними адміністративними одиницями. Так, у березні 1920 р. VIII відділ НКЮ РСФРР безпосередньо від свого імені передав до Полтавського губернського юридичного відділу збірник узаконень і розпоряджень уряду РСФРР №62 від 31 серпня 1918 р. з інструкцією про порядок проведення у життя декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також по 20 примірників першого та другого чисел журналу «Революция и церковь»²⁶. Формальна постанова РНК України і РСФРР «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР щодо питання про відокремлення церкви від держави» з'явилася 3 серпня 1920 р. Повною мірою застосовувати на теренах України закон про загальну трудову повинність/тилове ополчення певний час перешкоджала ситуація на фронтах. Після поразки О.Колчака й А.Денікіна більшовики взялися до комуністичного будівництва в мирних умовах. Його план Л.Троцький опублікував у газеті «Правда» 22 січня 1920 р. від імені ЦК РКП(б) у вигляді тез доповіді на черговий партійний з'їзд про господарське становище й завдання відбудови промисловості («Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства та застосування військових частин для господарських потреб»). Із документа зрозуміло, що керівництво партії розглядало мілітаризацію праці як постійний метод здійснення загальної трудової повинності. Окремим декретом Раднарком у січні того ж року затвердив правила про загальну трудову повинність, згідно з якими кожен громадянин підлягав призову до різних видів трудової повинності. В Україні організували трудову армію, а рада армії – Укррадтрудоарм – уважалася обласним органом Ради оборони²⁷. На виконання вказаного декрету 20 лютого 1920 р. Донбас оголосили єдиною економічною та військово-адміністративною одиницею з 16 гірничих районів, у кожному з яких створили комендатури, підлеглі Польовому штабу Донбасу. Аналогічний штаб було створено у Правобережній Україні²⁸. Про долю

²⁴ Там же. – Л.33.

²⁵ Там же. – Л.7, 9.

²⁶ Там же. – Оп.3. – Д.731. – Л.60.

²⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.100.

²⁸ Там само. – С.101.

кліриків, що потрапили до лав тилового ополчення, Д.Поспеловський справедливо зауважував, що «церковники виконували трудову повинність, яка відрізнялась від концтабору лише терміном та розконвоюванням»²⁹.

Після переходу країни до непу та ухвалення 15 листопада 1921 р. нового «Кодексу законів про працю» систему примусової праці й тилове ополчення як її складову частину згорнули³⁰. Але з огляду на те, що організоване «покомуністичному» виробництво не могло обійтися без використання примусової праці, у тому числі військовослужбовців, РНК УСРР, керуючись постановою РНК РСФРР від 6 вересня 1922 р., постановила на території республіки призвати на дійсну військову службу всіх громадян 1901 р. нар., які з певних причин уникнули призову. Тих, хто вже перебував на обліку в тиловому ополченні, призивали до цих частин на загальних підставах. Порядок звільнення для цієї категорії призовників планували встановити особливим розпорядженням³¹.

Служба в регулярних частинах РСЧА давала певні пільги воякам та членам їхніх родин. Зокрема командування мало право видати демобілізованому рекомендацію (так звану «командировку») для того, щоб він міг вступити до вищого або середнього навчального закладу і втриматися там під час «вичищення» з них «непролетарських елементів». Призовники з категорії «позбавленців» упродовж 1923–1924 рр. зараховувалися до невоєнізованих «команд обслуговування». Під час військової реформи 1924–1925 рр. провадилося загальне скорочення чисельності армії і призов до частин т/о визнали недоцільним. Політична ситуація вимагала здобути прихильність наймасовішої категорії населення – селян. Тому, оголосивши гасло «Обличчям до села!», більшовики тимчасово зняли накладені раніше обмеження для участі у виборах з окремих категорій громадян і частини інтелігенції. Однак видавати зброю та дозволяти пройти військовий вишкіл тим, кого раніше позбавляла виборчих прав, «пролетарська держава» не збиралася. Службу для них замінили спеціальним військовим податком, обсяг якого визначав союзний закон «Про спеціальний військовий податок із громадян, зарахованих до тилового ополчення» (1925 р.)³². Його мінімальний розмір становив 50% обсягу податку на прибуток, і не міг перевищувати 20% загального прибутку платника. На практиці фіноргани стягували цей спецподаток в обсязі від половини до повного основного окладу платника. Збір надходив до фонду соцзабезпечення і призначався для надання допомоги родинам червоноармійців, що загинули або стали інвалідами під час громадянської війни³³.

²⁹ *Поспеловский Д.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – Москва, 1996. – С.269.

³⁰ *Миненков Д.Д.* Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.260.

³¹ *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1922. – 7 октября. – №39. – С.643–644.

³² *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик* (далі – СЗ СССР). – Москва, 1925. – №76. – Ст.577.

³³ *Красильников С.А.* Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов // На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.) [Электронный ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

У 1926 р. початок згортання непу позначився ухваленням рішення про позбавлення виборчих прав членів родин окремих «ворогів» радянської влади. Цим видом дискримінації відразу охопили дітей «колишньої буржуазії», до кола якої тоді входило й духівництво³⁴. До 1930 р. тилоополченці-«позбавленці» перебували на особливому військовому обліку як мобілізаційний резерв на випадок війни. Їм видавали замість звичайних військово-облікових «білі квитки» (бланки білого кольору). Розгортання другого комуністичного штурму спричинило потребу перетворити всю країну на «єдиний трудовий табір». Повноцінне розгортання ГУЛАГ, попри позірну дешевизну, усе ж потребувало часу й ресурсів на створення спеціальної табірно-комендантської інфраструктури. Одним зі способів мобілізації трудових ресурсів, не пов'язаним із позбавленням волі, став заклик «позбавленців» до частин тилового ополчення.

Зміцнивши особисті лідерські позиції серед компартійної верхівки, Й.Сталін узявся до поновлення будівництва держави-комуни, яка могла б стати плацдармом для поширення комунізму на інші країни. Із цією метою він та його оточення домоглися ухвалення планів прискореного створення у СРСР потужного військово-промислового комплексу, маскуючи їх поняттям «форсованої індустріалізації». Будівництво підприємств важкої промисловості за сталінськими планами мало супроводжуватися спорудженням інфраструктури та спеціального житла для працівників у нових промцентрах, а також переплануванням на «соціалістичний лад» уже наявних. Це вимагало величезної кількості виконавців.

Улітку 1929 р., приховуючи переведення економіки країни на планомірне застосування примусової праці й розбудову мережі концтаборів ОДПУ, їх перейменовували на виправно-трудова (ВТТ; рос. «исправительно-трудова»). На початку 1930-х рр. до цієї системи залучили так званих спецпереселенців – виселених разом із родинами «куркулів». Останніх разом із в'язнями ВТТ масово використовували на спорудженні промислових підприємств, у розвитку добувних галузей економіки та на будівництві шляхів сполучення в різних регіонах СРСР. Однак утримання спеціальної табірної інфраструктури все ж вимагало істотних фінансових витрат. Постала проблема пошуку дешевших способів мобілізації трудових ресурсів, аби покрити дефіцит робочої сили. Вихід знайшли у використанні праці тилоополченців у мирний час і в 1930–1937 рр. відтворили та широко використовували специфічну мілітаризовану підсистему примусової праці, відому радянським громадянам із 1920-х рр. – тилове ополчення/запільне рушення. Саме в 1930-х рр. воно перетворилося на остаточно оформлену, організовану та дієву систему. Під її потреби постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 серпня 1930 р. відкоригували закон про обов'язкову військову службу. Залишивши, відповідно до

³⁴ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.88.

ст.1, «оборону Союзу РСР зі зброєю в руках лише трудящим», постанова визначала категорії «нетрудових елементів» та власне обов'язки з її обслуговування, які держава віднині на них покладає. До т/о зараховали тих, кого конституції союзних республік позбавили виборчого права, а також осіб, засуджених за державні й інші злочини, з поразенням у політичних правах; засланих або висланих у судовому чи адміністративному порядку; «вичищенних» зі служби за 1-ю категорією, а також осіб, засуджених без поразення в політичних правах, яких нарком із військових справ визнавав небажаними на службі у РСЧА³⁵. Громадян, що відмовлялися йти до війська через свої релігійні переконання, закон окреслив як особливу категорію – «релігійники», – зарахувавши до неї сектантські групи та духівництво всіх релігійних конфесій, а серед них – православний клір і членів їхніх родин. Після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання «загальнокорисних робіт», їх зараховували до тилового ополчення та, як і представникам інших категорій позбавленців, видавали на руки військові квитки без зірки. На облік громадян «нетрудових категорій» брали у віці від 20 до 40 років включно. У мирний час їх працю планували використовувати на лісозаготівлях, сплавах, торфорозробках, у боротьбі з епідеміями, лісовими пожежами, іншими стихійними лихами за період, рівний строку проходження їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довше двох років. Порядок використання тилоополченців на роботах мав установлювати республіканський НКВС за погодженням із наркоматами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими відомствами союзних республік. У воєнний час із тилоополченців мали утворювати особливі команди для обслуговування тилу і фронту³⁶. Громадян, яких під час служби повною мірою або й зовсім не залучали до жодних видів робіт, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився впродовж року за кожні півроку, не відпрацьовані на «загальнокорисних роботах». Ставка та порядок обкладання цим податком визначалися спеціальною постановою РНК СРСР³⁷.

6 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із наркоматами юстиції та праці УСРР і штабом Українського військового округу поширив чинність статті 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

«Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й мешкають в УСРР – притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня 1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

³⁵ СЗ ССРСР. – Москва, 1930. – №40. – Ст.424.

³⁶ Там же. – Ст.769.

³⁷ Там же. – Ст.771.

Зазначені в арт.1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату [...], маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт.2. постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ вони забезпечуються житлом.

Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва – начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців-релігійників – 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилювання від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

У справі призову осіб, звільнених від військової служби за релігійними переконаннями, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців-релігійників на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призовні пункти та дезертирів з місця роботи.

Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову – на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців-релігійників: на органи НКПраці»³⁸.

З огляду на те, що новий союзний закон про обов'язкову військову службу від 13 серпня 1930 р. визначив термін служби в мирний час для «трудящих» у п'ять років, наркомати внутрішніх справ і праці УСРР спільною постановою від 7 грудня 1930 р. зрівняли з ними терміни служби в т/о призовникам 1904, 1905, 1906, 1907 та 1908 років народження³⁹. Відбір за станом здоров'я покладалася на спеціальну комісію у складі «інспектора праці (голова), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону армію»⁴⁰. Від прибуття до збірних пунктів звільнялися лише ув'язнені й важкохворі громадяни, чию неміч підтверджувала довідка від державної медичної установи або лікаря, що перебуває на державній службі, засвідчена органами місцевої влади. Фахівці та висококваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не могла обійтися, після постанови вказаної комісії закріплювалися за своїми підприємствами й установами на весь час призову їхніх однолітків⁴¹. У березні 1931 р. за ініціативою наркомату шляхів сполучення й за загального директивного керівництва наркомату праці СРСР почалося централізоване оформлення системи тилового ополчення. Юридично закріпила основи організації та її статус ухвалена 7 грудня 1931 р. ЦВК і РНК СРСР постановою №24/952 «Про використання праці громадян, що перебувають у тиловому ополченні»⁴².

На відміну від 1920-х рр., коли на утримання йшли кошти, виділені на оборону, система т/о зразка 1930-х рр. функціонувала за принципом господарського розрахунку. Сформовані частини передавалися у відання виробничих, будівельних підрозділів наркомату шляхів сполучень, Центрального управління шосейних і ґрунтових доріг та автомобільного транспорту НКПС СРСР (ЦДТ, Цудортранс) та ВРНГ СРСР (пізніше – наркомату важкої промисловості). Загони ополченців поділялися на команди у складі 150–300 осіб, команди – на відділення. Очолювали військово-трудова підрозділи командири, призовані з рядового складу запасу РСЧА та навіть особи, що не мали ані досвіду служби в армії, ані досвіду роботи з людьми. Їм присвоїли форму конвойної сторожі й видавали військовий пайок. Після ухвалення постанови ЦВК та РНК СРСР №24/952 частини т/о планували використовувати лише на роботах, що мали важливе оборонно-стратегічне значення: будівництво залізниць, шосейних і ґрунтових доріг, оборонних заводів, електростанцій, левовищ, мостів, видобуток вугілля, лісорозробки тощо⁴³. Перелік робочих

³⁸ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 грудня.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² ГА РФ. – Ф.Р-5446. – Оп.12 а. – Д.177. – Л.4–7.

⁴³ Миненков Д.Д. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.263.

спеціальностей ополченців обмежувався землекопами, будівельниками, вугільниками, металістами, працівниками шляхів, рахівниками та конторськими службовцями. Термін служби також продовжили до трьох років.

Станом на грудень 1931 р. загалом по СРСР у частинах т/о перебували 21 750 осіб. Із них на об'єктах ЦДТ – 55,6%, НКШС – 28,3%, Вищої ради народного господарства (ВРНГ) – 16,1% загального складу. В європейській частині СРСР (у тому числі в Україні) – 75,2%⁴⁴.

У кінці 1931 – на початку 1932 рр. при НКШС, ЦДТ та наркоматі важкої промисловості (НКВП; реорганізована ВРНГ СРСР) створили центральні управління тилового ополчення (ЦУТО). Вони мали подвійне підпорядкування: за вертикаллю – Центральному воєнізованому управлінню т/о (ЦВУТО) НКВП СРСР, створеному в першій половині 1932 р., а за горизонталлю – кожне власному наркоматові. Одночасно кураторами роботи ЦУТО й частин т/о були уряди союзних республік і виконавчі органи областей, на території яких дислокувалися частини. За партійною лінією підзвітність організовувалась згідно з територіальним принципом⁴⁵.

На початку 1931 р. в УСРР для будівництва Дніпрокомбінату у Запоріжжі сформували 4-й окремий полк т/о, а у грудні його передали разом з аналогічними підрозділами з інших регіонів СРСР до складу НКВП. За підсумками використання частин т/о в 1932–1933 рр. виявилось, що переважна більшість підрозділів має незадовільний фінансовий стан і дуже далека від досягнення «самоокупності». З огляду на це 27 вересня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР за проектом наркомату військових і морських справ (НКВМ) ухвалив нову постанову «Про тилове ополчення» (№76/1973), а 7 жовтня – постанову №2205-517-с «Про порядок передачі НКВМ частин тилового ополчення»⁴⁶. 11 жовтня 1933 р. на основі наказу Реввійськради СРСР №0115 розпочали формування управління тилового ополчення Головного управління РСЧА (УТО ГУ РСЧА), а ЦУТО цивільних наркоматів ліквідували⁴⁷. УТО ГУ РСЧА розпочало роботу вже 1 листопада 1933 р. під керівництвом М.Медникова (1934–1937 рр.). У другій половині 1933 р. частини т/о перейшли в підпорядкування РВР округ (армій) (наказ РВР СРСР №0121). Керівництво й нагляд за станом та діяльністю цих частин здійснювали створені при управлінні військових округ (армій) спеціальні інспекції т/о.

Одночасно з будівництвом промислових підприємств в європейській частині СРСР створювалася оборонна інфраструктура на Далекому Сході країни. Із другої половини 1932 р. почалася передислокація частин до Східносибірського (ССК) та Далекосхідного (ДСК) краю, яка на другу половину 1933–1934 рр. сягла максимуму й на серпень 1935 р. у частинах ССК і ДСК зосередили 71,7% від загального складу т/о (з грудня 1932 р. по грудень 1935 р. середня річна чисельність бійців складала 44 593 особи)⁴⁸.

⁴⁴ Див.: Там же. – С.263.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – С.264.

⁴⁷ Там же. – С.265.

⁴⁸ Там же.

Унаслідок передачі підрозділів т/о до НКВМ і поліпшення якості харчування, робочого одягу, житлових бараків (звісно, за мірками ГУЛАГ) за рахунок нормативів забезпечення, установлених для військового відомства, навесні 1934 р. показники продуктивності праці зросли й у середньому становили 143,5%, а прибутки всієї системи в 1934 р. обчислювались у 30 млн руб.; у 1935 р. – 162,2% та майже 60 млн руб.; за три квартали 1936 р. – 198,7% і понад 45 млн руб. (89,3% річного плану) відповідно⁴⁹. Більшість підрозділів вийшли на рівень самоокупності. Дослідники зазначають, що вказані цифри свідчать про перевиконання особовим складом частин т/о загальносоюзних норм продуктивності праці та середньодобового заробітку для вільнонайманих працівників. Таким чином, праця тилоополченців, унаслідок позаекономічного характеру її організації, виявилася результативнішою, ніж праця вільнонайманих працівників, спецпереселенців та ув'язнених у таборах. Це пояснюється насамперед воєнізованими принципами побудови тилового ополчення, відбором до його лав переважно молодих і фізично здорових людей та стимулом у вигляді відновлення їхніх громадянських прав.

За сухими цифрами статистичних даних і короткої офіційної хроніки подій завжди ховаються реалії повсякденного життя. В умовах «побудови комунізму» вони й у цьому аспекті традиційно істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духівництва, яка за віком підпадала під чинність постанов, та їхні родини стикнулися зі ще одним екстраординарним, екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям – добре видно з особистих листів кліриків і письмових запитів до вищих органів влади, якими керівники всіх православних конфесій УСРР намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

До описаних вище традиційних фінансових поборів із духівництва додався спеціальний військовий податок невизначеного обсягу, запроваджений постановою ЦВК і РНК СРСР від 13 січня 1930 р. про обкладення ним громадян «нетрудових категорій», зарахованих до тилового ополчення. Документ передбачав щорічні стягнення з осіб віком до 27 років, а також разові податки з осіб 33 та 39 років в обсязі річних окладів⁵⁰. З огляду на важкодоступність публікації законодавчого акта для пересічного клірика, а також практику довільного нарахування податків на духівництво, грошовий еквівалент військового обов'язку став ще одним фінансовим тягарем і додатковим приводом для «пошуків справедливості» у формі листування представників церкви з предстоятелями конфесій, а через них – із радянськими інстанціями. Так, 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої 1930 р. УАПЦ – Всеукраїнська церковна рада (ВУЦР) УПЦ – звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом, прохаючи повідомити, скільки та впродовж якого часу береться військовий податок зі «служителів культу»

⁴⁹ Там же. – С.266.

⁵⁰ СЗ ССРСР. – Москва, 1930. – №7. – Ст.77.

(оскільки, наприклад, Велико-Багачанський райвиконком на Харківщині визначив священикові Биковцеві 400 руб. цього податку)⁵¹. Референт у справах культури Г. Катунін у листі до ВУЦР від 19 липня 1931 р. пояснював:

«1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) Зі служників культу, як і з інших громадян, зарахованих до тилового ополчення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. – 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку. Проте, якщо сума військового податку складатиме більше за 20% оподатковуваного прибутку, то стягається сума, що становить 1/5 частину оподатковуваного прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового ополчення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі – в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»⁵².

ВУЦР довела до відома свого священика цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на відповідне прибуткам ієрея врегулювання розміру податку не випадало. Так само, як і на повернення стягнутих раніше коштів.

У набагато складнішій ситуації опинилися родини тилоополченців, мобілізованих на будівельні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умови втрати здоров'я не могли сподіватися на скорочення строків служби чи заміну її відбування грошовим внеском. Хоча пунктом 5 постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залічених до тилового ополчення...» й було передбачено умови, за яких хворих тилоополченців можна було звільнити у запас, ніхто не вважав за потрібне детально ознайомити їх з цими положеннями.

Типовий випадок. Псаломщик Свято-Успенської церкви міста Овруча Коростенської округи Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту:

«Як народжений 1906 року, й під час призову зарахований до тилового ополчення, я був мобілізований за наказом наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню «Провіданс» в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом тер-

⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.215. – Арк.62.

⁵² Там само. – Арк.60.

міном відбуття цієї роботи був один рік, а затим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудповинність по відношенню до духовництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі – Т.Є.) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я міг суміщати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успенської церкви м. Овруча»⁵³.

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І.Веснянцев, відбуваючи службу тилоополченця в Коростені на Волині й виконуючи важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) звернутися з клопотанням до центральних державних органів «про звільнення від повинності» через слабке здоров'я, оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 р., залишилося поза увагою⁵⁴. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Г.Катунін наклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р.: «Тилоополченці 1905 р. н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1 січня 1933 р. та релігійники 1905 р. н. 15 грудня 1932 згідно постанови НКП УСРР №156»⁵⁵.

За час, що скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали коридорами держапарату, становище його не покращилося й у травні 1931 р. він знову звернувся до патріаршого екзарха по допомогу. Цього разу разом із двома іншими священниками – О.Діонісьєвим та Ф.Шкуратенком:

«З огляду на відбування нами трудповинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися – дружини й діти – без шматка хліба, то просимо ваше преосвященство звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудповинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити] відбування трудповинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»⁵⁶.

Сподіваючись допомоги своєму парафіяльному священникові, дев'ятнадцятеро вповноважених від релігійної громади с. Затонське

⁵³ Там само. – Спр.216. – Арк.175.

⁵⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.58.

⁵⁵ Там само. – Арк.55.

⁵⁶ Там само. – Арк.255.

Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до народного комісаріату праці з заявою:

«Священик нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо комісаріат праці священика Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священика Шкуратенка перевести на будівництво в наш район м. Чорнобиль»⁵⁷.

Аналогічне прохання в липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудовинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу ваше пресвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудовинності на грошову оплату»⁵⁸.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духівництва, екзарх України Константин (Дьяков) 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву:

«Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителям релігійного культу тих вікових категорій, які призвані для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді у віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з трьох – п'яти душ, абсолютно без догляду та голодна.

⁵⁷ Там само. – Арк.257.

⁵⁸ Там само. – Арк.256.

Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місце, немає кандидатів, котрі б замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших – три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення тяжкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»⁵⁹.

Про поступки священникам із боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні нічого невідомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28 вересня 1932 р., з яким секретаріат президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»⁶⁰.

Звісно, щоб детально встановити кількість особового складу, особливості повсякденного життя, характер і тривалість праці тилоополченців із родин українського священства, з'ясувати, на яких об'єктах сталінської індустріалізації в республіці вона використовувалася, яким був рівень виробничого травматизму і смертності там – потрібно провести спеціальне комплексне дослідження. У рамках цієї статті обмежимося спогадами двох бійців цієї воєнізованої підсистеми примусової праці, яким довелося виконувати типові види робіт на об'єктах індустріалізації. Перший приклад – спогади про повсякдення частин т/о у Східному Сибіру та на Далекому Сході 1931–1933 рр. одного з очевидців Голодомору Сергія Ляшенка, записані за розповіддю його брата-тилоополченця. Іван Ляшенко, рятуючи своє життя, у травні 1933 р. знайшов Сергія у Запоріжжі. «Іван, – згадував С.Ляшенко, – був на обличчі худий до безкраю, а очі обрюзгли, напівопухлі. На ногах ледве тримається... безпорадний. [...] Утік з тієї трудармії тільки тому, щоб побачити на волі людей і разом з ними померти»⁶¹. Про свою «службу» утікач розповідав братові:

«Знаходився я за Хабаровськом приблизно за 150 кілометрів. Адреса була така: станція В'язовка, поштовий ящик (п/я) ч. 10, Ворошиловський леспромхоз. У нас був командир батальйону Климов. Комісаром – Горбунов. Одного дня нас поставили у ряди всіх. По списку викликали шістнадцять чоловік, у тім числі й мене. Потім подалася команда. Усі люди, прізвища яких начитувались у списку з шістнадцяти чоловік, мусили вийти з рядів. Ми вийшли вперед. Усіх поставили по команді "струнко". Вийшов комісар Горбунов і звернувся до всіх, кого не згадували, з такими словами: "Так вот что, тилоополченцы! Вот кто есть

⁵⁹ Там само. – Арк.254.

⁶⁰ Там само. – Арк.199.

⁶¹ Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т.5 / За ред. о. Ю.Мицика. – К., 2008. – С.225.

врагі народа і т.д. і т.п.”. Нікого з нас, викликаних по списку з шістнадцяти осіб, не розстріляли. Я побачив, що за основу взято лише цих шістнадцять осіб. Й ці 16 осіб мусять згинуть, і то обов’язково. Кожному зрозуміло, що тут всі тилоополченці є “враги” народу, а чому взято за основу цих 16 осіб??? Значить, вони приречені на смерть. Коли та як – то вже окреме питання. Ось з такого мого передчуття я вирішив тікати. І втік. Коли ми працювали, я бачив не на одному примерзші лапті на ногах людини, потім бачу, що таке скоро буде і в мене.

Працювали ми необмежені години, і нам не давали ніяких днів відпочинку. Багато було випадків, коли під час праці на воді люди тонули. Були такі, що повтікали, а їх записали як потонулих. Ставлення командного складу до нас було жорстоке, за винятком лише деяких. Поміж тилоополченцями таємно передавали один одному, нібито дружина командира, помічника командира взводу Шкандила сказала своєму чоловікові так: “Це люди такі самі, як і ми з тобою. Якщо ти їх ображатимеш, то я тебе покину”. Нам невідомо було, чи казала вона таке чоловіку, чи ні? Ми лише здогадувалися, що дружина Шкандила була з “розкуркулених”. Але це був здогад. Шкандило відносився до нас по-людському.

Харчували нас так, аби людина могла існувати. Через недоїдання і холод була поміж нами велика смертність. [...] Іван мені тоді сказав: “Тепер я з України ніде не поїду. Якщо надумають мене знову забрати, я живим у руки не дамся”⁶².

Йонові Терському випало не лише здобути універсальний досвід служби, який поєднав до певної міри майже все, що пережили згадані вище ополченці. Йому довелося також спостерігати переформатування соціуму і творення нових форм повсякдення як акт постановня цивілізації за певним планом і в «ручному режимі»: від оприлюднення нормативного документа влади до його втілення активними й пасивними виконавцями в реальному часі. Будучи на час написання своїх спогадів (1967 р.) зрілою людиною, він назвав т/о ще одним табором, поміж уже відомими у СРСР, де людей призовного віку зобов’язує працювати військова дисципліна:

«Це є табір, у якому з безборонної жертви витискається стільки, скільки вже неможливо. Це є табір, у якому за найменше невиконання військового наказу карають військовим судом. Це є табір, у якому жертві завжди доказують вину перед совєцькою державою. Це є табір, у якому жертва пригнічена фізично та морально. Це є табір, у якому людина, хоч і знає час своєї служби, але не вірить у те, що останеться живою, або що взагалі буде ще вільною колись людиною»⁶³.

Народився Й.Терський в Гадячі на Полтавщині. Призовна комісія в 1930 р., визнавши його придатним до служби у РСЧА за станом здоров’я, узяла

⁶² Там само. – С.226–227.

⁶³ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? Спогади. – Toronto, 1969. – С.9.

на військовий облік, але через соціальне походження служити зі зброєю заборонила. Знаючи про перспективи служби в т/о, він заховав військовий квиток, придбав фіктивну довідку про те, що він молодший на два роки, знайшов роботу в іншій місцевості. За допомогою подібних довідок діти «позбавленців» намагалися влаштуватися як такі, що ще не перебувають на військовому обліку, на виробництво або в радгосп у місцях, де про їх соціальне походження нічого не знали, і вже звідти з «чистою» біографією потрапити до регулярної армії. По закінченні служби така біографія давала можливість за бажання отримати в армії так звану «командировку». Документ, що його вимагали від абітурієнтів приймальні комісії вищих навчальних закладів, крім того, що засвідчував «пролетарське» походження майбутнього студента, був і своєрідною гарантією лояльності до влади та якості ідеологічного впливу на демобілізованих червоноармійців. Адже з 1928 р. влада розглядала військовослужбовців запасу як кадровий резерв для проведення колективізації у СРСР, а в 1933–1934 рр. – для залюднення, зокрема в Україні та на Кубані, спустошених Голодомором і депортаціями районів⁶⁴.

Утім таку можливість заблокували досить швидко. Було запроваджено вимогу призивати «позбавленців» за місцем народження. На порушників порядку призову чекали штрафні роботи та кримінальне переслідування. Їх виявляли, коли для потенційних тилоополченців підходив час другого, фальсифікованого, призову. Тоді вони мусили, знищивши наявні документи, давати оголошення у пресі, що в них їх «викрали» та йти до міліції «поновлювати». У військовому секторі таких осіб відразу перевіряли за картотекою військобліку, накладаючи штраф виконанням примусових робіт. Відпрацював місячний штрафний термін і Йон, а потім у 1932–1935 рр. відбував військовий обов'язок як «громадянин тилоополченець» у складі 47-го окремого батальйону тилового ополчення залізничних військ НКВС, що базувався у Харкові, у бараках на Холодній Горі. Соціальний склад його товаришів по призову був таким: сини «куркулів», торгівців, царських урядовців, офіцерів, урядників, церковних старост, священників, тих, хто «допомагав служителям церкви». Також Й.Терський назвав осіб, «засуджених за збройні повстання проти радянської влади, за процесом СВУ», але це радше були їхні сини, а також, напевно, ті, кого від кримінальної відповідальності під час тих процесів із тих чи інших причин довелося звільнити. Тих, чию провину так чи інакше слідство «довело», засуджували до розстрілу або ув'язнення. Разом із молоддю, як випливає з наведених вище постанови й листів, до т/о призивали старших священників, які, будучи годувальниками своїх родин, уникнути служби не могли.

Організація повсякдення тилоополченців – за винятком конвою – була точною копією ГУЛАГ зразка 1930-х рр. Від часу запровадження в 1932 р. паспортної системи й «чистки» міст та прикордонних територій, до т/о почали потрапляти так звані «декласовані елементи» – рецидивісти й безпритульні,

⁶⁴ Докл. див.: *Миненков Д.Д.* Красная армия как мобилизационный инструмент «социалистического переустройства» // *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.)*. – Новосибирск, 2013. – С.178–235.

засуджені до виправних робіт. Таким чином НКВС намагався почасти «розвантажити» в'язниці. Із них на короткий час навіть утворили кілька частин. Але управління т/о швидко припинило практику поповнення «спецконтингентом». Натомість у 1933 р., остерігаючись впливу на решту ополченців бійців-«релігійників», керівництво рекомендувало збирати їх в окремі структурні одиниці, найчастіше у взводи⁶⁵. Розглянемо структуру у форматі: особовий склад – службові обов'язки – продовольче забезпечення – побут бійців.

Особовий склад. 47-й окремий батальйон базувався у Харкові, який до 1934 р. був столицею радянської України. У 1932 р. батальйон мав чотири роти рядового складу «громадян тилоополченців» (загалом 768 осіб). Рота складалася з чотирьох взводів (192 особи), взвод – із чотирьох відділень (48 осіб), відділення налічували по 12 осіб. Управління цим підрозділом покладалося на шістнадцятьох взводних командирів, чотирьох ротних, чотирьох ротних політруків, командира й комісара батальйону. До штатного розпису входила посада лікаря. Право носити на уніформі відзнаки технічних частин НКВС на залізниці (зелені петлиці з кубиками або шпалами та ключем, червона зірка на кашкеті) мали командири. На тилоополченців воно не поширювалося, як і призначення на посади, вищі командира відділення, помічника командира взводу, старшини⁶⁶.

Службові обов'язки. Як у попереднє десятиліття в бойових частинах у випадку залучення до служби у РСЧА офіцерів царської армії, у тиловому ополченні теж застосовувався запроваджений ще Л.Троцьким оригінальний метод «будівництва комунізму з цеглин старого режиму»⁶⁷. Й.Сталін частково повернувся до ідеї мілітаризації праці, а тому об'єкти оборонної інфраструктури зводилися руками «непролетарських елементів» у річищі відбування військового обов'язку. Загалом до березня 1938 р. система комплектування армії була територіальною: де живеш – там і служиш. Після сталінської «революції згори» лояльність уже пов'язувалася з етнічністю, в ідеології та пропаганді запанувала російська складова. Усі національні військові частини, з'єднання, училища, школи мали бути переформатовані у загальносоюзні з екстериторіальним принципом комплектування та відповідною зміною дислокації. З ухваленням у 1939 р. закону про загальну військову повинність армія переорієнтувалася на мішаний у національному плані принцип комплектування особового складу. У війську поступово зникли національні мови, а єдиною командною стала російська⁶⁸. Упродовж 1930-х рр. поступово ліквідували всі військові газети та журнали, що за періоду коренізації видавалися національними мовами⁶⁹. Із приєднанням у 1939 р. до СРСР не вельми лояльного населення багатонаціональних західних територій процес російщення армії дещо втратив темпи.

⁶⁵ Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Див.: Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти. – Москва, 2000. – С.52.

⁶⁸ Докл. див.: Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – С.187.

⁶⁹ Там само. – С.188.

Але частини т/о потрапили під прес комуністичної пропаганди та російщення практично одночасно з іншими підрозділами ГУЛАГ. У виправно-трудових таборах для потреб «перековки» існували культурно-виховні частини (КВЧ), покликані сприяти підвищенню продуктивності праці. У частинах т/о їх функції виконували, відповідно до згаданої постанови, «червоні куточки» (бійці-українці називали їх між собою так, як сприймали на слух, – «червоні уголки»).

Такий «уголок» у 47-му батальйоні описав Й.Терський: «Примітивне баракове приміщення все червоніло в плакатах, на яких були виписані різні кличі, як наприклад: “Догнать і перегнать!”, “Ні одной п’яді землі!”, “П’ятилітку у чотири роки!”, “Високий виробіток труда!”, “Хто робить, той їсть!”»⁷⁰. Комісар батальйону Токаров почав знайомство з поповненням, промовисто звернувшись до новобранців як до «неблагонадійних елементів», котрі не заслуговують звичного «товариша», – «громадяни тилоополченці». Далі запевнив, що «партія й уряд» доручили йому «виховати» з них «повноправних будівників соціалізму» та відвела для цього сумлінним виконавцям три роки⁷¹. Натомість тим, хто не виконуватиме покладені на нього обов’язки, а ще, можливо, займатиметься «шкідництвом», можуть «не допомогти й десять років служби». За словами Й.Терського, говорив комісар «чистою московською мовою, дуже з притиском і повільно, і ті його чванькуваті слова залишилися у пам’яті на все життя». Також бійці мусили щодня ходити на роботу та з роботи строем, у ногу, з «огидною піснею, яка була тоді модна: “Вейся, знамя комунізма, над землей трудящих мас...”, і то хоч-не-хоч, а співай пісні, а їсти не проси»⁷². У квітні 1934 р., після передпорядкування частин т/о від наркомату шляхів сполучення до військового відомства, одночасно з посиленням вимог стосовно виконання норм виробітку, запровадили політзаяття. Й.Терський констатував, що «виробіток видайности праці йшов у парі з засвоєнням політичної грамоти. Невиконання одного тягло вниз друге»⁷³.

Крім російщення тилове ополчення раніше від бойових частин втратило прив’язку до територіальної дислокації. Зокрема українці 47-го батальйону т/о призову 1932 р. працювали у Харкові лише кілька місяців: із листопада 1932 по квітень 1933 рр. Після того, рухаючись залізницею від Харкова до Владивостока, вони трудилися у складних, небезпечних для життя та здоров’я умовах на спорудженні різноманітних об’єктів військової інфраструктури Сибіру й Далекого Сходу, залежно від потреб держави.

Але й у Харкова теж було важко: тилоополченці деякий час працювали й на цивільних об’єктах. Зводили «соцмістечко» для робітників новопосталого Харківського тракторного заводу (ХТЗ)⁷⁴. П’ятирічним планом передбачалося одночасне будівництво та облаштування виробничих, житлових приміщень,

⁷⁰ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.17.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – С.18, 23.

⁷³ Там само. – С.69.

⁷⁴ Докл. див.: Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. – Х., 2016. – 226 с.; Трипутіна Н.П. Профессор А.И.Колесников: страницы жизни и деятельности. – Х., 2011 – С.138–140.

фабрик-кухонь, механізованих пралень, лазень, громадських їдалень, бібліотек, клубів, спортивних об'єктів ХТЗ за 15 місяців, починаючи від січня 1930 р. Через брак коштів зведення житла та соціально-побутової інфраструктури, прокладання доріг істотно відставало від промислового. Тому частині бійців батальйону призову 1932 р. випало попрацювати на цьому об'єкті. Одночасно поряд із велетенським будмайданчиком ХТЗ тривало спорудження (будівельні роботи почались у 1931 р.) Всеукраїнського комбінату фізичної культури – стадіону ім. Г.Петровського площею 280 га. Він відразу здобув статус об'єкта всесоюзного значення й мав стати не лише символом столиці радянської України, але й однією з трьох найбільших спортивних споруд СРСР, конкуруючи тільки з Москвою та Ленінградом⁷⁵. На новозбудованій спортивній арені планувалося вже в 1932 р. провести II Всесоюзну спартакіаду народів СРСР, а восени 1933 р. – етапи світової спартакіади, яку приймав Радянський Союз⁷⁶. Однак через брак коштів забезпечити паралельне будівництво таких масштабних об'єктів виявилось неможливо і влада майже повністю переклала фінансування спорткомплексу на фізкультурні товариства, громадські організації та профспілки, а до проведення робіт так званими «ударними темпами» залучила харківський батальйон т/о.

Два тижні у сильні січневі морози 1933 р. кілька взводів ломачами розбивали промерзлий глинистий ґрунт, щоб загорнути півторакілометровий канал системи трубопроводу зі змонтованими трубами для підведення води. Від роботи «спина була мокра, а ноги від замерзлої землі примерзали до устілок» – коротко описав Й.Терський «ударне» комуністичне будівництво⁷⁷. Згодом батальйон залучили до створення інфраструктурних об'єктів залізниці поблизу столиці радянської України. До прикладу, будувати холодильні камери-льодівні для зберігання/перевезення продуктів – зі стінами заввишки 5–6 м, викладеними брилами льоду, «такими, що ледве у двері вагона проходили», вагою 300 й більше кілограмів, уручну, за допомогою дошок і мотузок.

Майже за півтора роки по тому, у травні 1934-го, 47-й батальйон т/о будував військове містечко на іншому кінці СРСР – на правому березі річки Біри (басейн Амуру), поблизу Біробіджана. Житлові, культосвітні та службові приміщення споруджувалися посеред тайги з нульового циклу (з розчищення будмайданчиків від дерев, риття котлованів під фундаменти), уручну, незалежно від погоди, пори року та інженерно-технічної складності робіт. Потім були так само «ручні» лісопосади поблизу залізничних станцій, пробивання у скелі 3-кілометрового тунелю стратегічного призначення на узбережжі Японського моря у Владивостоку, будівництво залізниці до Сучанських вугільних шахт, повний цикл вибухотехнічних робіт на Бархатному перевалі тощо.

Усюди, як і в'язні виправно-трудовах таборів, тилоополченці мали єдиний виробничий план, єдині республіканську розцінку та норми виробітку

⁷⁵ Заплетин Н.П., Зверинцев С.П., Нестеров С.А. Физкультурные сооружения // Советская архитектура. – 1933. – №1. – С.2–56.

⁷⁶ Докл. див.: Трипутина Н.П. Профессор А.И.Колесников... – С.141–144.

⁷⁷ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.20.

на неї з позначенням коефіцієнта на кожну найдрібнішу технологічно-трудоу операцію⁷⁸. Нормувалося все: кубічні метри повалених дерев, вивантажені вагонетки з камінням чи вугіллям, прокладені метри залізничного полотна, протесаної чи проструганої деревини, укладені квадратні метри стін, перенесені вантажі, пробивання вручну глибинних кам'яних колодязів під вибухівку тощо. Кожен боєць мав на руках так зване «дзеркало ополченця» – залікову книжку, де чи не в режимі щоденника фіксувалося, на скільки відсотків він виконує завдання («норму»), якою мірою засвоїв комуністичну «політичну грамоту», як ставиться до своїх завдань, до виданого взуття й одягу, до командирів, як дотримується чистоти біля свого ліжка, як вибудовує стосунки з товаришами.

У квітні – травні 1929 р. заходами партійного апарату на цивільних промислових підприємствах і будівельних об'єктах запровадили «соціалістичне змагання» між бригадами за виконання державних планів та створили особливу категорію робітників-«ударників». За задумом, «ударник комуністичного виробництва» – це працівник, що перевиконує план та отримує винагороду за відрядною формою оплати праці⁷⁹. Із середини 1932 р. у мережі таборів ГУЛАГ стрімко поширилася практика влаштовувати «соціалістичне змагання» між фалангами⁸⁰ та залучати «зеків» до «ударної» праці. Вона захопила й тилове ополчення. Стимулом було офіційне повернення по закінченню терміну служби (іноді достроково) громадянських прав. Наказом від 11 жовтня 1933 р. нарком К.Ворошилов уповноважив командирів і комісарів частин т/о порушувати через реввійськграду клопотання перед ЦВК СРСР про надання виборчих прав тим тилоополченцям, які впродовж дворічного перебування у частинах т/о проявили себе дисциплінованими, чесними, зразковими працівниками, що свідомо ставляться до праці⁸¹. Це означало «чистий» паспорт і можливість за своїм вибором жити в місцевостях, віднесених постановою про прописку паспортів до географічного «мінусу», та вступити до будь-якого навчального закладу без ризику бути «вичищеним» звідти штатним політкомісаром на підставі «неправильного» соціального походження. Командування частини користувалося цим повною мірою і Й.Терський згадував, що

«норми замучували, а за невиконання – наганяй та “чорна дошка”; а на “червону”, то мало було таких “щасливців”, причому за перевиконання давали ударний пайок 50 грамів хліба і кусочок смердючої жареної риби; але й той, що ударний пайок з’їв, голодний був, і той, що не виконав, не наївся, і всі голодні були, бо робота тяжка, а харчі були погані, а хліба по

⁷⁸ Там само. – С.70–71.

⁷⁹ Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. – Москва, 1994. – С.64.

⁸⁰ Фаланга – бригада з 250–300 осіб, в якій в'язні були пов'язані круговою порукою у виконанні плану і працювали в умовах змагання за пайки та дострокове звільнення за заліками робочих днів.

⁸¹ Докл. див.: Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

800 грамів, але він увесь час був неякісний, глевкий, але він і тримав, бо приварювання були нічого не варті»⁸².

«Ота каторжна робота виконується потом, кров'ю і сльозами і не сміє бути симуляції в роботі», – підсумовував Й.Терський. Загальний порядок оплати праці тилоополченців «пролетарська держава» встановила відверто дискримінаційний: на руки бійці отримували 10% від зароблених сум, решту коштів використовували на утримання частин т/о, виплати керівному складу тощо⁸³. «Соцзмагання» та «ударна праця», часом по дві – три доби без перерви, низька культура виробництва, відсутність фахової кваліфікації виконавців і технічного забезпечення робіт практично щоквартально призводили до десятків випадків смертей чи каліцтва військовослужбовців т/о. С.Красильников зазначає, що за загальними по СРСР даними про травматизм за 1935 р. у 23 частинах т/о трапилося 3344 нещасних випадки, із них 31 закінчився смертю, 54 – важким каліцтвом⁸⁴.

Звісно, навіть ті куці заходи соціального страхування, передбачені законодавцями для робітників у 1930-х рр., на життя і здоров'я «позбавленців» не поширювалися. Натомість якщо результати застосування підневільної праці не відповідали очікуванням адміністрації об'єктів, командування вдавалося до пошуків та арештів «шкідників». Тилоополченців, призначених винуватцями провалів, уже як «ворогів народу» засуджували до ув'язнення в таборах ГУЛАГ на тривалий термін за кримінальними статтями (відповідно до згаданої постанови про т/о від 7 грудня 1930 р.), і без надії на повернення громадянських прав.

Продовольче забезпечення. Раціон та норми повсякденного продовольчого постачання для бійців т/о були такими самими, як у «спецконтингенту» радянських таборів. Асортимент продуктів, що їх, відповідно до інструктивних норм, мали б отримувати бійці, на практиці зводився до 800 г глевкого чорного хліба на добу та миски якоїсь юшки в обід. Та навіть таке харчування дуже залежало від того, де дислокувалася частина, якому з цивільних відомств (паралельно з військовим) була підпорядкована та від якого мала б отримувати продовольче забезпечення. Призов 1932 р. у 47-й батальйон т/о півроку перебував у Харкові, у підпорядкуванні наркомату шляхів сполучення, технічних підрозділів НКВС на залізниці. Період із грудня 1932 до квітня 1933 рр. – пік Голодомору в УСРР. Мільйони людей компартійна влада свідомо вбивала голодом не лише в пограбованих селах, а й у містах: мешканці, що не мали права на державне карткове постачання, були приреченими. Громадяни, чийх життів і здоров'я держава ще потребувала, мали шанс вижити. Масштаби «турботи» про мобілізованих «будівників соціалізму» Й.Терський описав так:

«Щодня о пів шостої ранку встаємо, поп'ємо кип'яток, коли є, то з цукром, коли нема, то без нього, бо цукор давали на руки

⁸² Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.46.

⁸³ Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

⁸⁴ Там же.

на дві неділі по 15 чи 20 грамів на день, то хоч за один раз з'їж, хоч діли на дві неділі. [...] На обід привозять просольник і до цього 50 грамів хліба. Обід їли в приміщенні, тарілки мілкі, ложок десять води в тарілці та дець половина попадеться у воді солоного помідора чи огірка. Посьорбавши цієї солоно-кислої води їсти ще гірше хочеться і знову стаємо до роботи. [...] Повернувшись у бараки, одержуємо хліб на завтра, часом якийсь сир по 20 чи 30 грамів. Ділили це на рівні пайки і то вимагалось з найбільшою точністю, ще кладуть на терези, які кожен відділ має, де перевіряють: ану ж дець якась пайка більша на 5 чи 10 грамів, одрізують од неї і тоді 5 чи 10 грамів ділять іще на стільки-стільки рівних пайок, і аж як уже всі видаються рівні, тоді того, хто подальші від тих, що ділили, дець, може, й ліжко заправляв, гукають на його назвище, як там він називався: Кваша чи Галушка, вгадуй, той одвертається і вгадує. З тих, що ділили, один питає, вказуючи на пайку, кому? – Кваша. – Кому? – Галушка. – Кому? – Кавуненко... Такою методою розділювання пайок користувалися всі та за весь час перебування мого в тилоополченні, ніхто ні на кого не нарікав, незважаючи на те, що всі були голодні. Одержавши таку пайку [...] кожний так і економив, щоб і з вечора з'їсти трохи, і на ранок теж було з чим попити кип'яток. Та ще й на роботу взяти... І так день за днем усе більше і більше кожний упадав на силі, і так день за днем праця ставала все тяжча»⁸⁵.

У Харкові бійці могли ще після роботи отримати дозвіл вийти в місто та щось їстівного придбати у крамниці. Хліб розподіляли по картках, але

«часом дець “давали” оселедці або тюльку, але треба бути щасливцем, щоб застати у магазині: нас тільки в нашій батальйоні 750 чоловік, а скільки цивільних у цій же околиці, і поруч у цім же лагері на Холодній Горі, вони теж усі голодні. Але що вони є вільні, у Харкові в магазинах в околиці Холодної Горі на один – два кілометри навкруги не купиш нічого, бо все наша братва голодна розкупує. Спочатку можна було купити в пачках ячмінну каву, чи вівсяну мелену, і то береш в рот сухою ложкою, а кип'ятком запиваєш, щоб не вдавитися сухою. Та ще добре, як у кип'ятку є хоч трохи цукру, а як нема – то й без цукру п'єш. Так ось за нашого постою на Холодній Горі в Харкові на протязі трьох місяців ніде не осталося в магазинах ні ячмінної кави меленої, ні малинового сухого чаю в пачках, ні огірка, ні оселедця, нічого не можна було вже купити, бо його все наша голодна братва назахват брала, голодна їла, що попало, окропом запивала, а вода ослаблювала, і щодень, то все слабші і слабші ставали. Наприклад, коли дець комусь пощастило купити півкіла солоних оселедців, він приніс, а хліба вже нема, він голодний хоче їсти, він з'їв ті оселедці майже без хліба, а після того поп'є води раз-у-раз і слабне, і голодний»⁸⁶.

⁸⁵ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.23–24.

⁸⁶ Там само. – С.25–26.

Процес постійної передислокації батальйону на об'єкти, що споруджувалися залежно від потреб держави, теж нагадував етапування в'язнів до таборів. Під час руху залізницею до Владивостока бійців, котрі по декілька днів перебували у вагонах, годували один раз на добу, кухня була у вагоні на початку ешелону. Обід отримував черговий на весь вагон, на 28–30 осіб. Якщо він не встигав добігти з кінця в кінець і повернутися з обідом за час зупинки – бійці могли весь день чекати на нього голодними.

На місцях якість харчування так само була поганою. Й.Терський згадував, що ополченці весь час були напівголодними, раділи, коли їх посилали допомагати місцевим колгоспам збирати картоплю, адже була можливість доповнити в той день вечерю печеною бараболою. Також за кожної нагоди вони намагалися виміняти в місцевого населення свої домашні сорочки чи білизну на хліб⁸⁷. Певне поліпшення раціону та якості харчування бійців т/о Й.Терський відзначив у кінці квітня 1934 р., коли їх перепідпорядкували створеному у структурі військового відомства управлінню тилового ополчення, де продовольче забезпечення мало відповідати нормам, установленим для військовослужбовців. Утім це супроводжувалося посиленням ідеологічної обробки та вимог до щоденного виконання плану робіт.

Майже нічим не відрізнялися від гулагівських таборів і побутові умови та забезпечення тилоополченців належною військовою формою. У Харкові вони, переважно сільські мешканці, уперше познайомилися з основним типом масового житла «будівників комунізму» у СРСР – бараками. У столиці радянської України їх облаштували так: «Видали нам старі коци до вкривання, та старі подушки, набиті стружкою, а також матраци так само. Уніформи, або якоїсь одежі чи обуви, старшина сказав, що немає, будемо ходити в своєму, хто що має»⁸⁸. Житлове приміщення бійців т/о на далекосхідних об'єктах (зокрема станція Кангауз Уссурійської залізниці, нині Анісімовка Владивостоцького відділення Далекосхідної залізниці) загалом було типовим для таборів примусової праці:

«Барак довгий, коло 100 метрів, і застали в ньому на довгих тесаних дошках (жердках) двоповерхові нари, а як де, то й сучок стирчав під ребрами, як лягти. На боках попід нарами блищала вода і жаби кумкали. Цей барак був іще новий, будували його невільники. Закопувано стовпи в землю, забрано стіни в пази (жолоби) кругляками, а в розколини кладено мох. Як де то й вітер наскрізь продував щілинами, де криве дерево не приставало одне до одного»⁸⁹.

Утепляти чи ремонтувати за потреби житловий барак бійці могли лише в позаробочий час або у вихідний день. Якщо їм доводилося першими розпочинати будівництво певного об'єкта, то жити мусили в наметах, незалежно від пори року, а будувати житло та кухню для себе – у позаробочий час.

⁸⁷ Там само. – С.32–33, 58, 61–63, 67.

⁸⁸ Там само. – С.18.

⁸⁹ Там само. – С.42–43.

Після перепідпорядкування у квітні 1933 р. військовому відомству, тилоополченці 47-го батальйону на другому році служби отримали літню уніформу: «Штани і сорочки, чоботи з кирзовими халявками, картузи і вже у вихідний, як пройдемо в рядах, то виглядало як військо, тільки коло картузів не було п'ятикутної зірки, бо нам не дозволяли її носити, як неблагонадійним до радянської влади елементам»⁹⁰. Однак про забезпечення бійців комплектом зимового одягу з якихось причин командування не подбало. Коли добова температура впала нижче 40°C, «привезли старі порвані піджаки, їх рвали, обмотували чоботи, щоб можна було якось витримати»⁹¹.

Однак не слід уважати недоїдання військовослужбовців т/о, що переходило у голодування, незабезпеченість формою та білизнаю, мінімальними побутово-гігієнічними умовами й речами, належним медичним обслуговуванням чи соціальними гарантіями – проблемою лише тилового ополчення як підсистеми примусової праці. Адже, з одного боку, радянська важка промисловість десятками тисяч випускала літаки й танки, а суспільство у СРСР фактично перетворилося на мобілізаційний придаток до армії. З іншого, режим мало переймався побутовими проблемами та забезпеченням навіть не якісного, а бодай мінімально достатнього харчування пересічних працівників війни – солдатів. Так, В.Гриневич, описуючи «визвольні походи» РСЧА в кінці 1930-х рр., констатує:

«До війни співали: “Якщо завтра війна, якщо завтра в похід...”, проте коли врешті-решт довелося у цей похід вирушати, з'ясувалося, що війська у прямому розумінні голі й босі. Зокрема, згідно з повідомленнями начальника політвідділу 10-ї армії, під час Вересневої війни у частинах бракувало 8 тис. пар взуття, 4,5 тис. шинелей, 5 тис. гімнастерок, 6 тис. шароварів. Червоноармійці мали йти на війну у власному одязі та взутті, [...] 800 бійців були взуті в личаки»⁹².

Нестача взуття й теплої одягу під час радянсько-фінляндської війни багатьом воякам коштувала не лише здоров'я, але й життя. Навіть «тиха окупація» прибалтійських країн здійснювалася Червоною армією у прямому сенсі босоніж. Зокрема, у червні 1940 р. командування 11-го стрілецького корпусу Білоруського особливого військового округу повідомляло про брак взуття, через що червоноармійці 125-ї стрілецької дивізії вирушили в похід босими, несучи в руках халяви та рвані черевики⁹³. Це при тому, що велику кількість взуття, трикотажу, алюмінієвого посуду, упряжі для коней тощо виготовляли в'язні, а система ГУЛАГ була практично єдиним виробником і постачальником шкіряно-технічних виробів для оборонної промисловості й армії⁹⁴.

⁹⁰ Там само. – С.69–70.

⁹¹ Там само. – С.80.

⁹² Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С.177–187.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.245–246.

Що ж стосується харчування, то військовослужбовці бойових частин у цей період голодували практично так само, як і цивільне населення, табірний «спецконтингент» чи «позбавленці» в тиловому ополченні. Так, В.Гриневиц зазначає, що під час вересневої 1939 р. війни з Польщею бракувало похідних кухонь, наявні не встигали за військами, деякі частини харчувалися переважно сухим пайком. Не вистачало не лише гарячої їжі, але й елементарного хліба. Спогади місцевих мешканців і матеріали радянських політ-органів сповнені свідчень про численні факти жебракування бійців РСЧА після вступу до населених пунктів. Вони мушили просити у селян хліб, «щоби не вмерти з голоду». Із Білоруського фронту повідомлялося, що оскільки пекарні не налагодили роботу, окремі частини в тилу залишилися зовсім без їжі, особовий склад харчується лише яблуками, багато хто розбрівся по хатах просити хліба в місцевого населення. Через відсутність засобів особистої гігієни ширився педикульоз⁹⁵.

Із 1935 р. чисельність частин тилового ополчення невпинно скорочувалася. Тільки за 1936 р. вона впала на 56,9% (18 555 осіб) і на 1 січня 1937 р. становила 24 522 особи⁹⁶. Загалом як інститут т/о проіснувало у системі НКВМ – НКО СРСР до кінця 1936 р. Імовірно тому, що на цей момент позбавлення громадянських прав як репресивний засіб політично себе вичерпало. Частка «позбавленців» доходила до 80% і загальне поновлення у правах вилучило їх із контингенту, що підлягав призову в т/о. Натомість від початку 1934 р. до тилового ополчення почали призивати «вчищених» із різних установ, виключених із партії, комсомолу та профспілок громадян призовного віку, і на середину року представників цієї категорії нараховували майже 57%⁹⁷. На надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад Й.Сталіну довелося оголосити, що процес «зміни класової структури відповідно до змін у царині економіки» остаточно відбувся⁹⁸. «Підтвердити» ці зміни мало запровадження у СРСР демократичної Конституції 1936 р., з якою довелося узгодити закон про вибори. А щоб виборець сумлінно голосував за єдиного представника від «блоку комуністів і безпартійних» удалися до короткої у часі (1937–1938 рр.) процедури «виховання» Великим терором. Відтак декларативна «демократизація» позначилася й на реорганізації т/о. Відповідно до наказу НКО СРСР від 20 лютого 1937 р., управління тилового ополчення до 1 квітня того ж року було перетворене на управління будівельних частин РСЧА, якому перепідпорядкували всі частини тилового ополчення. 1 вересня 1939 р. у СРСР запровадили загальний військовий обов'язок і знизили вік призову з 21 до 19 років (військовозобов'язаних із повною середньою освітою призивали у 18 років). Але попри «демократичну» Конституцію 1936 р., діти колишніх «позбавленців» могли служити у війську тільки на посадах рядового складу: до військових училищ їх не приймали.

⁹⁵ Гриневиц В. Неприборкане різногослось... – С.178.

⁹⁶ Миненков Д.Д. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.267.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Див.: Сталин И. Вопросы ленинизма. – Москва, 1941. – С.510.

REFERENCES

1. Geller, M. (1994). *Mashina i vintiki: istoriya formirovaniya sovetskogo cheloveka*. Moskva. [in Russian].
2. Geller, M.Ya., Nekrich, A.M. (2000). *Utopiya u vlasti*. Moskva. [in Russian].
3. Hrynevych, V. (2012). *Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspil'no-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven' 1941 rr.* Kyiv; Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Ivanova, G.M. (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsial'no-ehkonomicheskij i politiko-pravovoj aspekty*. Moskva. [in Russian].
5. Krasilnikov, S.A. *Tyloopolchentsy kak chast' marginal'nykh grupp 1930-kh godov*. Retrieved from http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml [in Russian].
6. Krasilnikov, S.A. (1998). *Na izlomakh sotsial'noj struktury. Marginaly v poslerevolutsionnom rossijskom obshchestve (1917 – konets 1930-kh gg.)*. Novosibirsk. Retrieved from http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml [in Russian].
7. Krasilnikov, S.A., Minenkov, D.D. (2001). *Tylovoe opolchenie kak element sistemy prinuditel'nogo truda: etap stanovleniya (1930–1933gg.)*. *Gumanitarnye nauki v Sibiri*, (41–46). Novosibirsk. [in Russian].
8. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Liubavskiy, R. (2016). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv*. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Minenkov, D.D. (2006). *Formirovanie i razvitie chastej tylovogo opolcheniya v SSSR (1930–1937)* (Extended abstract of Candidate's thesis). Novosibirsk. [in Russian].
11. Minenkov, D.D. (2013). *Tylovoe opolchenie – militarizovannaya sostavlyayushchaya sistemy prinuditel'nogo truda v SSSR 1930-kh gg.* L.I.Borodkin, S.A.Krasilnikov, O.V.Khlevnyuk (eds.). *Proceedings of International Conference, Moskva, 28–29 oktyabrya 2011: Istoriya stalinizma: Prinuditel'nyj trud v SSSR. Ekonomika, politika, pamyat'*, (257–268). [in Russian].
12. Minenkov, D.D. (2013). *Krasnaya Armiya kak mobilizatsionnyj instrument «sotsialisticheskogo pereustrojstva»*. S.A.Krasilnikov (ed.). *Sotsial'naya mobilizatsiya v stalinskom obshchestve (konets 1920-kh – 1930-e gg.)* (178–235). Novosibirsk. [in Russian].
13. Mytsyk, Yu. (ed.). (2008). *Ukrains'kyj Holokost 1932–1933. Svidchennia tykh, khto vyzhyv*. (Vol.5). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Pospelovskij, D. (1996). *Pravoslavna tserkov' v istorii Rusi, Rossii i SSSR*. Moskva. [in Russian].
15. Starodub, A. (1999). *Borot'ba za tserkovnu samostiinist' v 1917–1921 rr. ta uchast' v nii yepyskopiv-ukraintiv*. *Naukovyi zbirnyk molodykh vchenykh i aspirantiv Instytutu arkhohrafi im. M.S.Hrushevskoho NANU*, (2), 325–343. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Terskyi, Yo. (1969). *Shcho take stalins'ke tyloopolchennia? Spohady*. Toronto. [in Ukrainian].
17. Triputina, N.P. (2011). *Professor A.I.Kolesnikov: stranitsy zhizni i deyatel'nosti*. Kharkov. [in Russian].
18. Tsypin, V. (1994). *Tserkovnoe pravo. Kurs lektzij*. Moskva. [in Russian].
19. Yevsieieva, T. (2012). *Dzherela isnuvannia, pobut ta riznovydy hromadians'kykh oboviazkiv «poznavlentsiv»*. S.V.Kulchytskyi (ed.). *Ukrains'ke radians'ke suspil'stvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia*, (649–641). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Yevsieieva, T. (2012). *Zapil'ne rushennia / tylove opolchennia yak riznovyd hromadians'kykh oboviazkiv pravoslavnoho kliru v 1930-ti rr.* (S.V.Kulchytskyi, ed.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (21), 157–165. [in Ukrainian].

TETIANA YEVSIEIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tetiana_ievsieieva@ukr.net

**REAR MILITIA AS A STRUCTURAL UNIT IN THE STATE SYSTEM
OF UNFREE LABOUR AND AN INSTRUMENT
FOR ORGANIZING THE DAILY LIFE OF THE “LISHENTSY”
OF THE UKRAINIAN SSR (1920–1937)**

This article is the first attempt in Ukrainian historiography to open a heretofore unknown page of the communist civilization – the so called rear militia in the Workers' and Peasants' Red Army. Using a wealth of material from archives in Russia and Ukraine, the author examines the purpose, structure and functions of the subunit of the vast unfree labor system that was a paramilitary branch of the Gulag and a precursor of the Soviet Army's construction battalions. Private correspondence and memoirs provide pioneering insights into the everyday life of lishentsy (disenfranchised) militiamen, including the children of clergymen. The study gives additional reasons to state that unfree labor in the Red Army system was a tool of comprehensive communist manual-mode social engineering using party and government decrees, state terror, and specific propaganda techniques typical of closed militarized communities.

Keywords: rear militia, disenfranchised (lishentsy), mobilization, clergy, Gulag.